

Симон Наріжний

Simon Narizhnyi

Судівництво й кари на Запорозжі

ПРАГА, 1939.

Симон Наріжний

Судівництво й кари на Запорозжі

Друковано в Збірнику Українського Наукового Інституту в Америці, т. I.

Прага, 1939.

Судівництво й кари на Запорозжжі*).

Джерельний матеріал і літературна розробка теми. Чи був писаний закон у Січі? Хто виконував судові функції на Запорозжжі? Судова компетенція кошового, уряд військового судді, нижчі органи запорозького суду (курінні отамани й паланкові полковники) — їхня компетенція; питання про інстанції. Судова процедура: переведення слідства, в'язнення в пушкарні, допити й тортури, поруки для підсудного, помилування й зменшення кари. Градація злочинів на Запорозжжі: вбивство козака козаком, мужеложство і скоположство, злодійство, порушення дисципліни, погане виконання доручень, дезертирство, переховування й купівля краденого. Кари на Запорозжжі — їх різноманітність та ціль. Смертна кара, способи її виконання, прості (повішення, втоплення, застрелення, відсічення голови) і кваліфіковані (садовлення на палю, закопування живим у землю, забиття киями). Виконавці смертних присудів. Місця страти злочинців. Невиконання смертних вироків. Кари на тілі — биття киями, питання про кари каліцтвом на Запорозжжі. Позбавлення волі — в'язнення в пушкарні, прикуття до стовба й до гармати. Кари проти честі й прав. Кари на майні й кари церковні. Покарання торговців у Січі. Чужий вплив на запорозькі кари. Втручання москалів у запорозьке судівництво. Контакт з гетьманським урядом. Деякі висновки.

Зазначена тема навряд чи буде колись усебічно й докладно опрацьована. Для вичерпання всіх питань, що можуть повстати в зв'язку з нею, дослідник ніколи вже не розпоряджатиме достаточною готівкою певних джерел. Тема торкається Запорозжжя, яке залишило по собі для пізніших дослідників лише крихти документальних джерел, та й ті ще — в наслідок різних, несприятливих для науки, причин — були або знищені потім, або втратили вартість, або ж лишаються ще й досі невідомими, неопублікованими й невикористаними. Аполон Скальковський, що розпоряджав матеріалами запорозького архіву, свідчить, що зшитки з судовими справами так пошкоджені, що вису-

*) Читано й обговорено на засіданні Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі 14. лютого 1933 р.

шені на сонці аркуші розсипалися в прах, і він міг урятувати з них тільки малу дещицю.

До того ж, ці матеріали торкаються пізніших часів; для епохи ж ранішої, для часів перших січей запорозьких, ми не маємо майже що нічого й щоб доповнити картину нам треба ретроспективно конструувати правні звичаї й карну практику запорозького життя. А такими конструкціями історик ніколи не може вдовольнитися.

Яким же джерельним матеріалом розпоряджаємо ми для наміченої теми? Це буде насамперед певна кількість судових актів запорозьких, що збереглися з часів останньої Січи й опубліковані А. Скальковським, А. Андрієвським і Дм. Яворницьким. Після них значний інтерес для дослідника представляють посвідки очевидців — тих, що особисто були більш або менш обізнані з запорозьким життям. Але вони також — принаймні, докладніші з них — торкаються пізніших часів існування Січи — назву М. Коржа, прот. Крем'янського, Ол. Рігельмана, кн. С. Мишецького, — хоч є й раніші, як Г. Боплан і Е. Лясота. Про народню традицію, як джерело для нашої теми, можна було б і не згадувати, бо, крім небагатьох переказів та пісень, мало що можна назвати.

От на основі такої джерельної бази, притягаючи часом посвідки ще таких письменників як Лесюр або Манштейн, і робили свої висновки ті, кому досі доводилося торкатися і висвітлювати поставлену нами тему. Це був насамперед А. Скальковський з своєю історією Нової Січи, в першому томі якої він присвятив спеціальний розділ (VI) „судовим звичаям запорожців“. Скальковський хоч і мав під руками значний архивний матеріал, але не брався давати повну картину запорозького судівництва, а наводив лише окремі моменти та подавав деякі свої міркування й висновки в цій справі. Торкався судівництва та кар на Запорожжі й Гр. Надхін в обох своїх працях про Запорожжя й Січ, в яких він так прихильно трактував запорозьке козацтво. Пізніше про суди й кари козацькі згадували — хоч здебільшого дуже коротко — майже всі, хто тільки писав про козаків. Згадки ці представляють інтерес хіба для бібліографа й тому реєструвати їх тут не вважаю потрібним.

З тих авторів, що або докладніше торкалися або оригінально підходили до цього питання, назву трьох — Д. Яворницького, А. Д-ського й М. Слабченка. Останній вже здавна заявив себе дослідником правного життя України. Про суд і право Запорозької Січи він найповніше висловився в своїй монографії про „Соціально-правову організацію Січи Запорозької“, яка своєю появою перед кількома роками наробила значного розголосу серед істориків. Свої думки, спостереження й уваги на цікаву для нас тему автор не виклав систематично, а розкидав їх у різних місцях цієї праці. Оглядаючи їх, можемо сказати про них те, що деякі дослідники висловили й про цілу монографію Слабченка. Автор, безперечно, не позбавлений значної інтуїції, використав величезний матеріал, про що свідчать його численні бібліографічні зазначення під текстом; до того ж має сміливість протиставляти свої висновки прийнятим уже твердженням, але

в цій своїй сміливості заходить часом аж до необережності, за що йому й довелося не мало потерпіти від критики. Все ж названу працю Слабченка треба признати таки видатною появою в історіографії Запорозжя, і то не тільки останніх літ. У цей твір вложено багато праці й цінних вислідів, хоч місцями в ньому попадаються й такі висновки, які мабуть ніколи інакше як парадоксами названі не будуть. Але як ті, так і другі піддають праці дослідникам — одні для засвоєння, другі для відкинення. Майже все сказане можна прикласти й до того, що подав Слабченко про суд і право на Запорозжжі.

Другий з названих авторів, Дм. Яворницький, також спеціально працював над питанням, про те, як судили й карали на Запорозжжі. В своєму нарисі з історії запорозьких козаків цей автор присвятив один розділ спеціально цьому питанню. А вислідами своїх дослідів на цю тему він частково ділився з читачами і в інших працях про Запорозжя та запорозьких козаків. Використовуючи відомі йому матеріали, Д. Яворницький менше спокушався на оригінальні висновки й свої власні теорії, а тому його виклад представляє менший інтерес для критики.

Праця третього автора, прізвище якого лишилося для нас незнаним — сам він підписався А. Д-скій — є єдиною в науковій літературі більшою розвідкою, що присвячена спеціально карам на Запорозжжі. Її автор повно зібрав матеріал, простудіював його й представив читачеві у систематичному вигляді. В цьому власне й полягає головна цінність його праці, яка от уже скоро півстоліття не втрачає своєї первісної вартости. Його власні висновки не дуже численні й не всі одинаково переконуючі, не становлять собою головного в праці.

А. Д-скій дуже мало торкається судівництва — він зосередився на карах; при чому він не тільки зібрав, упорядкував і подав систему кар на Запорозжжі, а ще поспробував, через порівняння з карами в сусідніх державах, пояснити походження окремих кар, що практикувалися на Запорозжжі. Завдання це дуже поважне й висліди його не можуть не цікавити читача. На жаль, автор ухилився в цій справі в одну сторону, а саме на північ од Запорозжя, використовуючи для порівнянь найбільше Литовський Статут та працю Сергєєвського „Наказаніє въ русскомъ правѣ“, й майже зовсім не подав паралелів зі сторони півдня, головно татарських, які, щодо вироблення кар, вплинули на запорозьких козаків мабуть не менше ніж московські.

* * *

Якуж картину судівництва й кар на Запорозжжі можемо скласти ми на основі згаданих джерел та покористувавшись працями попередніх дослідників?

Перше питання, на яке маємо відповісти, — чи був писаний закон у Січі, чи запорозькі козаки правувалися виключно звичаєвим правом? На це питання очевидці запорозького життя дають згідливу відповідь. „Прав і законів писаних — каже Рігельман — у них не було, а керувались і судились вони по своїм давнім звичаям,

словесно і так, як од давности в них було“. Або, як підтверджує кн. Мишецький, — „Права вони мають по старому їх звичаю на самих словах, а на письмі прав ніяких не роблять“. Ці посвідки були прийняті і в історичній літературі. Скальковський твердить, що запорозьке судівництво основувалося на звичаях, здавна прийнятих, і що ці звичаї строго виконувалися, т. щ. навіть коли пізніше царськими наказами й грамотами пробували міняти старі правні звичаї Запорозжя, то це не завжди вдавалося, а запорожцям завжди сильно не подобалось. Д. Бантиш-Каменський також твердить, що „запорожці не мали ніяких письмених законів; військовий суддя рішав справи соображуясь з здоровим розсудком і давніми звичаями а в трудніших випадках радився з кошовим і іншими старшинами“.¹⁾

Подібні ж твердження можемо вказати і в інших авторів. Нпр., А. Д-ський у названій праці підтверджує це такими виразами в запорозьких присудах, як „покарати по військовому звичаю“ або „по запорозькому обикновению“. З такими поглядами на цю справу погоджується й новіший дослідник запорозького устрою — проф. Слабченко, хоч в інш. місці тієї ж самої праці він своїм твердженням ніби сам собі перечить. На Запорожжі, каже він, не було писаних законів, а був звичай здавна прийнятий; а далі, розрізняючи три етапи в розвитку запорозького права, зазначає: 1) період окремих вироків, що, повторюючись, витворили поняття про прецедент (цей період продовжувався до 1648 р.); 2) коли на ґрунті цих прецедентів появилися звичаї (1648—1709); 3) вже з писаними законами характерними для класового панування (від 1709 до 1775 р.). На доказ існування на Запорожжі писаних законів, Слабченко згадує про ухвали козаків, а це, видима річ, не може свідчити про існування писаних законів на Запорожжі. Безперечно, що запорожці в своєму судівництві аж до кінця керувалися звичаями; але, що їхня судова практика при вирішенні ріжних справ на основі тих звичаїв була вже досить усталеною й що під кінець судові рішення й записувалися, а ці записи (особливо — постанови рад!) могли служити для справок у дальшому при розгляді аналогічних справ — все це не дає підстав добачати тут записаних норм права. Та як би там не було, але одно з певністю можемо ствердити, що запорожці аж до кінця свого існування не витворили собі писаного суддебника й що до кінця вони користувалися своїми судовими звичаями. Але що до останніх, то здається цілком правдоподібним твердження Слабченка, що запорозький звичай не був *lex antique patrum*, бо їх не було, а був *lex antecessorum*, й що цей звичай був нового походження й виходив з практики козацької а не звідкись інде.

У звязку з цим Слабченко цілком слушно корегує мотивацію Яворницького до твердження, що Січ правувалася тільки звичаєвим правом та що інакше ніби не могло й бути, бо, як каже Яворницький, „козацька громада дуже мало мала за собою минулого“, а по-друге — „все історичне життя запорозьких козаків було сповнене

¹⁾ Ист. Мал. Рос., вид. 1903 р., ст. 248.

майже безнастанними війнами, що перешкоджали їм дбати про устрій внутрішніх порядків свого життя".²⁾ В дійсності, як зауважує й Слабченко, це не так, бо й життя Запорожжя було досить довгим (біля трьох сот літ) та й не всі козаки разом брали участь у походах; а коли й було так, то, логічно міркуючи, треба було б сподіватися, що й звичаї на Запорожжі не могли б усталитися — а тим часом сам же Яворницький в першому томі Ист. Зап. Козаковъ (ст. 206) твердить, що звичаї були й не тільки загально січові. Катерина II у 1768 р. згадувала про запорозькі „обрядки“, а певна річ, що для установлення цих „обрядковъ“ потрібний був і час, і більш-менш упорядковане життя.

Друге більше питання, що з черги повстає перед нами — хто ж виконував судові функції на Запорожжі? Кн. Мишецький про це говорить лаконічно, що судить військова старшина, а в Рігельмана не знаходимо й того. Зате докладніші відомості про суд і судові інстанції на Запорожжі знаходимо в устному повіствованні запорожця М. Коржа. З його оповідання виходить, що найнижчою інстанцією був паланковий полковник од якого в разі потреби позовники переходили до курінних отаманів, звідти до військового судді, а коли й там не доходили задовольного полагодження своєї справи, то йшли аж до кошового отамана. Існування такої системи підтверджується й деякими інш. вказівками джерел й не викликає сумнівів. Судові функції на Запорожжі дійсно виконували всі названі уряди — від паланкового аж до кошового отамана.

Само собою, що компетенція цих урядів не була однаковою, хоч окреслити природу й розміри її для кожного з них не так то легко. Трудність цього значно усугубляється моментом еволюції окремих урядів (а в тому й судових) на Запорожжі. Уряд військового судді, який за відсутністю кошового отамана в Січі механічно ставав його заступником, появився пізніше від інших. Можливо, що перед тим функції судді виконував сам кошовий, пізніше наказний кошовий; можливо, що саме тому, як це думає й Слабченко, військовий суддя потім і ставав механічно наказним кошовим — все це вповні правдоподібне. Але чи мав і пізніше кошовий якісь певні судові функції й які саме та як розмежовувався з військовим суддею — це питання. Скальковський уважав кошового верховним суддею, виконавцем закону й приговорів, володарем життя й смерті козаків. Він твердить, що суддя на Запорожжі лише підготовляв діла та давав свої поради що до вироків, а що все ухвалював кошовий сам. Не можемо пояснити, чому в цій справі Скальковський не зважає на свідоцтво М. Коржа, якому так некритично довіряє в багатьох сумнівних справах. Корж виразно свідчить, що військовий суддя таки рішав справи, що був він третьою інстанцією в запорозькому судівництві (після паланкового полковника та курінного отамана, які так само самостійно могли рішати належні до них судові справи). Компетенція вій-

²⁾ Очер. по истор. Зап. козак., ст. 81.

ського судді, як апеляційної інстанції, була повною, але — в якій формі й мірі в сферу його уряду втручався кошовий отаман — визначити з ясністю трудно, бо ці втручання залежали від часу, обставин та мабуть і характеру осіб.

Уряд військового судді, хоч витворився й пізніше, набув великої ваги в запорозькому правлінні. Суддя не тільки ставав наказним кошовим, він — як твердить Слабченко — виконував і обов'язки січового скарбника. Інші дослідники приписують судді ще й інші функції — так, Чарновський гадав, що за мирного часу в завідуванні судді була й січова артилерія; правда, Слабченко не погоджується з таким твердженням, зауважуючи, що для цих функцій на Січі був пушкар і обозний. Зате той же Слабченко компенсує це інш. вказівками на важливість уряду військового судді, а саме — що на суддів покладали часом важливі дипломатичні доручення (нпр., за Сірка військовий суддя Багаченко їздив до Польщі провадити дипломатичні переговори з королем; згадує також випадки, що суддів посиляли в депутаціях до петербурзького уряду для захисту запорозьких вольностей, особливо від сербських колоністів); Слабченко пояснює це тим, що такі справи вимагали знання законів, а їх кому ж було знати як не суддям? Проти цієї компетенції можна було б зауважити, що тут, як і в Чарновського, мабуть маємо до діла з окремими випадками й що ці випадки правдоподібно були зв'язані з окремими особами, а зовсім не можуть пояснюватися як прерогативи уряду. Та як би там не було, це мало міняє справу — уряд військового судді серед запорозької старшини був дуже значний; вже одно те, що військовий суддя, як наказний кошовий, був фактично заступником кошового в Січі, свідчить про його вплив і значіння в січовому житті.

Чи були такі справи, де рішення військового судді вважалися за остаточні й не підлягали обжалуванню до кошового або ради, не знати. Щож торкається судової компетенції кошового, то вона територіально не була обмежена. Кошовий судив не тільки в коші, а й на цілій просторі запорозьких вольностей. Він мав право й милувати злочинців. Інші ж судові органи цього права не мали; „отъ смерти освобождали“ ще, як свідчить Рігельман, „по приговору цѣлого общества“ с. т. ради. Гр. Надхин у своїх спогадах про Запорожжя наводить і випадок такого помилування кошовим засудженого до смерті злочинця. Був це якийсь попович, що випадково пристав до гайдамаків, і хоч нічого злого не вчинив, але, коли був пійманий, його засудили на смерть. Його батько, священник, довідавшись в останню хвилину про це, кинувся до кошового і вже в час самої страти виблагав у нього помилування для сина — кошовий послав з козаком свою булаву, щоб припинити виконання кари, але було запізно — поповича вже скарали.

Чи мав кошовий право засуджувати до смерті своєю владою? Боплан свідчить, що „влада гетьмана не обмежена, він має право карати злочинців смертю, або сажати на палю“. ³⁾ Думаю, що це сто-

³⁾ „Опис. Укр.“ СПб. 1832. ст. 61.

сується лише часу походів, коли кошовий ставав необмеженим диктатором; але в мирній обстановці він, як то й бачимо в окремих випадках, скликав раду, навіть і для таких справ, коли б можна було сподіватися покарання винного адміністративним способом.

Яворницький на основі актів архіву МИД з 1691 р. наводить у своїй Історії Запор. Козаков⁴⁾ такий випадок. За кошового Івана Гусака був у Дерев'янівському курені веселий, хоробрий і взагалі видатний козак Матвійовець. Будучи якось у Москві, цей Матвійовець умовився з людьми імеретинського царя, що набере в Січі дружину козаків і прийде служити імеретинському цареві. Повернувшись з Москви на Січ, Матвійовець дійсно захопив до цього багатьох козаків, вони організувались, намітили вже й маршрут поїздки (а саме — Дніпром, Конкою, по суші до Кальміуса, Кальміусом і Озовським морем аж до землі імеретинського царя). Для здійснення задуманого підприємства Матвійовець просив у кошового морське судно, а коли той вагався давати, то Матвійовець ніби намовив своїх людей взяти один дубовий човен, не питаючи дозволу. Кошовий, дізнавшись про це, покликав Матвійовця на допит. Матвійовець явився до кошового, але не сам, а в супроводі своїх товаришів. На допиті дійшло до сварки й бійки — кошовий ударив Матвійовця по щоці, а цей тоді хопив кошового за груди; стали битися — за кошового вступилися присутні курінні отамани, а за Матвійовця його товариші. Вислід суперечки був такий, що Матвійовців перемогли, повязали й обвинуватили в бунті. Справа була передана на вирішення ради. Скликавши раду й зреферувавши на ній справу, кошовий запитав, яку кару накласти на злочинців. Рада засудила Матвійовця й одного його товариша (інші якось позникали ще перед судом!) на смерть.

Щодо судової влади кошового, та й військового судді, був висловлений погляд, що вона не була одноособовою а колегіальною — що судили вони з старшинами. Підперти цей погляд джерельним матеріалом ніяк (твердження кн. Мишецького, що судить військова старшина, не вистачить!), хоч він і не позбавлений часткової правдоподібності. Справді, в судовій практиці Запорожжя мабуть були випадки, коли кошовий і суддя нараджувалися з іншими старшинами — своїми близькими співробітниками — з приводу тої чи іншої судової справи. Обстановка кошового життя, близькість військової старшини могла цьому сприяти. Але такі випадки, чи навіть звичай, не були регламентовані, з часом мінялися, й нам годі тепер їх ясно означити.

Крім військового судді й кошового отамана та ради, судові функції повнили також і курінні отамани та паланкові полковники. Це були низчі органи (чи інстанції) запорозького суду. Компетенція їх поширювалася лише на певну, підлеглу їм, територію. Чи поширювалася вона на всі справи, чи деякі важніші не належали до їхньої компетенції — сказати з певністю не можемо. Можна думати, що в цивільних позовах їхня компетенція була

⁴⁾ Т. III., ст. 116—119.

значно ширшою, ніж у карних. Щодо цих останніх, то Слабченко твердить, ніби курінні отамани не мали права життя й смерти над злочинцями. Та й Скальковський наводить випадки, коли карних злочинців посиляли з паланок на суд до кошу. Нпр., якийсь житель Протовчанської паланки, Василь Баркут, був обвинувачений одною жінкою й щоб уникнути відповідальності та з пімсти до неї, убив її і ножем порізав, але сам же в паланці й признався. З паланки його послали на суд до коша, де признали, що він заслуговує смерти. Про дальшу долю цього Баркута скажемо потім.

Та всеж, мабуть, не завжди тяжких злочинців провадили на суд до коша. Можливо, що так стало пізніше, коли російська влада (р. 1749) заборонила вироки смерти на Запорожжі; а перед тим, мабуть, бували й такі випадки, що за певні злочини карала смертю й низча запорозька влада. Це тим правдоподібніше, що суд у Січі був короткий, що, як твердить Слабченко, репресія настигла злочинця на Запорожжі зараз же по вчинку, а здійснювано її за допомогою засобів, що були тут же під руками: була вода — топили, дерево — вішали, а коли не було ні того, ні другого — стріляли, чи закопували живцем. Це твердження Слабченка почасти вважаємо дискусійним, але погоджуємося, що суд на Запорожжі справді був скорий і переводився без проволікання. Цеж підтверджує й Корж (волокити не було, каже він, хоч би яке діло — за тиждень буде рішене; і так саме рішались й найважливіші злочини — злодійство, грабіжництво, убивство й інші, — що тягли за собою смертну кару).

З оповідання Коржа виходить, що коли позовники належали до різних куренів, то до судової процедури притягалися отамани обох тих куренів.

З історичних джерел не виходить ясно, чи в запорозькому суді додержувалися строго системи інстанцій, чи в цьому відношенні траплялася нагода та випадковість. Корж, як ілюстрацію, в своєму оповіданні, наводить саме такий випадок, коли позов, почавшись у паланці, був закінчений аж у кошового. При чому з його повіствовання виходить, що вища інстанція вважала на постанову низчої. Але відомі й такі випадки, коли справа розглядалася відразу на самій раді й там же закінчувалася. В спогадах про запорожців, що їх опублікував П. Куліш⁵⁾ наводиться саме такий випадок, коли з доносом на козака за злочин звернулися прямо до кошового (не до судді або до курінного чи паланкового — а до кошового отамана!); той зібрав докази й винуватець був покараний.⁶⁾

Щодо самої організації судового процесу й процесуальної сторони взагалі, то вона при кінці існування Січі була вже мабуть досить виробленою. Знаємо, що не тільки вислухувалися

⁵⁾ Записки о Южн. Руси т. I.

⁶⁾ Мова тут про одного запорожця-ногайця, який з коша внадився до паламарки; запорожці поскаржилися на нього кошовому, той вислав козака, щоб застукати того ногайця на місці; ногайця застукали, побили там нагаєм, а коли той просився, щоб хоч кошовому не зясовували, то його таки не пожаліли — передали кошовому й справа кінчилася біля стовпа з квіями.

сторони, а переводилося слідство і провадилися записи. Щодо останніх, то Скальковський, не маючи по-первах судових актів (зшитків) з справами цивільними, висловив у своїй Іст. Нов. Січі⁷⁾ припущення, що цивільні справи рішались словесно, а записувалися лише справи карні. Але в дійсності це не так. Той же Скальковський наводить судові справи про грошові претензії, борги, договори, давнину володінь і т. д. Що діловодство в суді провадилося (принаймні в коші!) можна думати ще й тому, що в суді уважали на писемні докази. У Скальковського наведена справа про договір попаді Акулини. Ця попадя була винна військовому старшині Лукяну Великому 500 руб., але їх оддала й мала на це росписку. Але Л. Великий почав домагатися ще $\frac{1}{100}$ на стовп і до виплати забрав її худобу й коні. Та кіш, ознайомившись з матеріялом, розпорядився негайно повернути попаді забране в неї майно. А ще виразніше про це може свідчити той факт, що кіш про свої присуди повідомляв на місця — певно доручав місцевій владі виконання їх, й у ділах, як зазначає Скальковський, при присудах коша є повідомлення паланок про виконання їх.

Про переведення судового слідства й про перебіг судового процесу взагалі маємо свідоцтво Коржа в його оповіданні. Як два козаки між собою поспорять, або побються, або один другому по сусідству шкоду зробить... й не можуть помиритися, то обидва, купивши на базарі по калачу, йдуть до паланки позиватися. Там кладуть калачі на стіл, кланяються й викладають справу (спочатку потерпівший, потім обидчик). Обидчик признає шкоду, але не може — чи вірніше — не хоче винагородити за неї, бо вважає претензії перебільшеними. Паланка посилає на місце від себе вершників, пере-свідчитися про шкоду; ті дають своє заключення про вартість шкоди. Судді після цього намовляють сторони до мирової; коли це має успіх, то справа й закінчується мировою, а коли ні — то з паланки обох позовників направляють до куреня. Курінний отаман — а коли позовники належать до різних куренів, то обидва курінні отамани, — вислухують справу й уважають на суд паланки. Курінні отамани теж намовляють позовників до мирової. Коли ж позовники не пристають на мирову, то отамани запроваджують їх до військового судді. Там повторюється все від початку — вислухують справу, нахиляють до мирення, а коли й там не щастить закінчити справу миром, то військовий суддя відсилає позовників з їхнім курінним отаманом до кошового. Кошовий розбірає справу, намовляє до миру, а коли якась сторона не хоче приставати на установлені умови, то він заохочує киями (навіть по 50 і 100!). Кошовий у цьому випадкові остання інстанція, й він доводить справу до полагодження. В цій ілюстрації Коржа є кілька й побутових деталей, є дещо, що на ділі може не завжди й виконувалося, але в цілому вона дуже показна.

Про переведення судового слідства маємо посвідки і в актах опублікованих Скальковським, нпр., в справі Глухого. Ко-

⁷⁾ Т. I, вид. 1846 р.

зак і мешканець відомства Протовчанської паланки с. Байбаківки, Яків Глухий, поскаржився на бувшого тамошнього отамана Прокопа Самарського. Справа розглядалася в коші. Кіш 8 грудня 1772 р. видав військовому осаулу Ф. Завезіону ордер про переведення в цій справі на місце слідства. Завезіон мав поїхати в Байбаківку і зробити там „по самій справедливості, зрілим оком, розбор, і хто виявиться винуватим, той мусить обижену сторону задовольнити так, щоб більше про це скарг до нас не поступало“. Цікаво, що в цій справі кошовий доручає розбір діла й навіть вирішення його військовому осаулу. Чи це одинокий, чи принаймні рідкий випадок, чи такі повноваження практикувалися частіше, — треба ще досліджувати.

Підчас слідства в карних справах підсудних тримали в пушкарні. Умови в'язнення там були досить таки погані — арештанти терпіли голод і холод, бувало що „з голоду й мерли“, як значиться в актах.⁸⁾ Ув'язнених підчас слідства брали на допити, часом уживали й тортур — батожжя. Бувало, що від таких допитів підсудні й мерли через кілька днів, як це було, нпр, з таким Швецем.⁹⁾

Судова процедура на Запорозжжі знала й таке явище як поруки для підсудного. Практикувалося воно звичайно в карних справах, коли обвинуваченого підчас слідства тримали у в'язниці (в пушкарні). Як твердить Скальковський, брання на поруки практикувалося на Січі досить широко. Для прикладу можна згадати випадок з 1762 р. — його наводить Скальковський. Це як два сини одного батька, багатого козака, були обвинувачені в убивстві й грабіжництві; їх тримали в арешті, але перед великим постом кіш приговорив віддати обох підсудних батькові в зімовник для приготування їх до свята; можна думати, що батько прохав про це і його прохання було вдоволене, але під умовою, що на вимогу коша він негайно представить синів до суду. Тут, як бачимо, грав ролю релігійний момент.

Крім такого роду порук (до суду, чи підчас слідства) в судовій практиці Запорозжжя були відомі й інші, що наближувалися фактично до т. зв. умовного засудження. Це було звільнення засуджених за порукою певних козаків, які гарантували, що звільнений не допустить більше злочинів. У того ж Скальковського наведена така справа запорозького козака Полтавського курія Шульги, який конокрадував і гайдамачив у Польщі й Буджаці. Пійманий і привезений на Січ, він був приговорений тут майже що до смертної кари, а саме — до київ під шибеницею. Та присуд над ним виконаний не був, бо засудженого взяли на поруки брати й інші товариші, які запевнили, що Шульга більше красти не буде, а якби так сталося, то вони обов'язуються „обидимихъ довольствовать и его сыскивать къ поставкѣ въ кошѣ“. ¹⁰⁾

Таке ніби поблажливе відношення до злочинця в даному випадку певно мало якісь причини, — можливо те, що злочини поповнені десь

⁸⁾ Гл. у Скальковського, т. I., ст. 168.

⁹⁾ Ibid. ст. 169.

¹⁰⁾ Скальковський, т. I., ст. 65.

поза Січчю, що вони не торкалися козаків, та ще може не дуже були й доведені; або, можливо також, що присуд тут мав більше демонстративний характер, щоб показати чужим властям, як суворо карають запорожці за гайдамацтво. У всякому разі за такі злочини на самому Запорожжі, коли від них терпіли козаки, не милували.

Крім таких порук, що були фактично помилюванням злочинця, й крім справжнього помилювання, яке також практикувалося в запорозькому судівництві (згадаю посвідку Надхина про поповича, про інші випадки далі), відомі ще випадки часткового помилювання або зменшення кари. У згадуваній уже нами справі про Василя Баркута, який убив і порізав ножем жінку, саме й маємо приклад такого зменшення кари. В коші, куди Баркута прислали на суд з паланки, його признали заслуговуючим смертної кари; але тому, що Баркут мав дружину й дітей, про яких мав дбати, його, замість смерти, присудили покарати жорстоко киями й повернути на місце на покаяніє. Діялося це в 1767 р.

Крім таких випадків помилювання, як маємо тут з Баркутом, коли по виразу Рігельмана „жалѣли цѣлым обществом“, засуджених злочинців, як свідчить той же Рігельман, часом милували з огляду на їхню хоробрість або видатність у запорозькому товаристві.

* * *

Для питання про градацію злочинів на Запорожжі, чи принаймні про якесь розрізнення їх по степені важности, ми знаходимо деякі — хоч, правда, не дуже ясні — вказівки у кн. Мишецького та Рігельмана, а дещо можемо установити з самої практики накладання кар. Мишецький і Рігельман твердять, що за найбільший злочин на Запорожжі уважалося вбивство козака козаком. Далі у тих же авторів читаємо, що таке „безчеловѣчье“ як мужеложство і скотоложство вважалися у козаків за найтяжчу вину. Також за велику провину, як твердять названі автори, вважалося, коли козак у козака щось украде.

Але мабуть не меншим проступком уважалося й порушення дисципліни та субординації. Ми вже згадували про Матвійовця, який р. 1691 звів руку на кошового отамана й за це його самого та його співучасників присудили скарати на горло. Туг же можна згадати й про справу з 1769 р. — т. зв. бунт у Корсунському курені. Курінним отаманом тоді був там Петро Остроух (був. депутат од Запорожжя до Законодавчої Комісії 1767 р.). Цей Остроух мав перевести в своєму курені вибори т. зв. „столичника“ для одержання од царського уряду хліба й грошового жалування для запорожців. При цих виборах 6 козаків образили курінну старшину а самого Остроуха назвали зрадником. Старий козак Мусій Скапа вступився за отамана й ударив „самого дерзкаго изъ возмутителей“ Дорошенка. Дорошенко з товаришами кинулися на Скапу, почалася бійка й заколот у курені. Курінний отаман заскаржився до кошового, той за-

рядив слідство (перевели його два старшини), вияснив справу й заарештував через довбиша винуватих і заслав їх у тюрму Новосіченського ретрашементу. Пізніше їх судили й присудили до стовпа й заслання на Сибір.

Важким злочином уважалося й погане виконання старшинами доручених їм справ. Знаємо, нпр., про Филоненка, який мав допомогти Гуні, але не зробив цього добре й своєчасно, що він „знатного не увійшов карання“. Теж саме було й простим козакам, коли вони підчас бою не виявляли мужности або дезертували.¹¹⁾ Кошовий Кальнишевський у 1770 р. давав своєму заступникові, військовому судді, такий наказ у справі дезертирів: „Піймавши дезертирів, які відлучилися з експедиції під Очаків і Хаджибей, покарати на базарі киями і тримати біля стовпа“ до його повернення на Січ.¹²⁾

Щодо злодійства, цікаво — що на Запорозжжі так само як злодіїв („сущихъ воровъ“) карали й тих, хто переховував крадене, або навіть тільки купував завідомо крадені речі. Про це згідливо свідчать кн. Мишецький і Рігельман.

* * *

Оглядаючи кари, яких уживали на Запорозжжі, бачимо досить різноманітні форми їх, хоч не всі вони й розвинулися в однаковій мірі. На Запорозжжі широко вживали смертної кари, потім кар на тілі злочинця (але не каліцтва), також кар спрямованих проти чести засудженого та його майна, й значно менше практикували такий універсальний для наших часів спосіб кари, як позбавлення волі. Ціллю кар на Запорозжжі не було перевиховання чи виправлення злочинця. Ця ціль вимагає складної системи впливу на злочинця і лишається недосяжною навіть для сучасних державних організацій, тим паче була вона не під силу військовій організації Запорозжжя. Ціллю кар було гарантувати запорозьке суспільство від злочинців. І цього досягали двома способами — або знищенням злочинців, або терором, каранням для остраху: „въ страхъ протчимъ“, як писав кошовий самарському полковнику 7 грудня 1772 р. про покарання одного злочинця киями публічно на базарі, „дабы и другіе такихъ непристойныхъ худостей дѣлать не отважувались“.¹³⁾

Смертна кара на Запорозжжі вживалася широко, як радикальний засіб гарантії суспільства від злочинів — вона нищила злочинця, застрашувала інших, до того ж легко здійснювалася, не потребуючи великих затрат. До певної міри треба погодитися з Слабченком, який твердить, що здійснювали цю кару за допомогою засобів, що були тут же під руками, що спосіб кари залежав од конкретної обстановки: була вода — топили, дерево — вішали, ні того ні другого —

¹¹⁾ Гл. у М. Грушевського, Іст. України-Руси, т. VII., ст. 242.

¹²⁾ Про це в Скальковського, т. I., ст. 94—95.

¹³⁾ К. Ст., 1886 р., ст. 613.

стріляли чи закопували живцем. У надзвичайних обставинах, як в час походів тощо, це мабуть справді так і було, але на Січі, та ще пізніше, безперечно, грав ролю й момент кваліфікації кари.

Щодо злочинів, за які по запорозькій практиці карали смертю, то шкаля їх була досить високою й самі вони дуже різноманітними — від найтяжчих до менш значних. Можемо нарахувати з півтора десятки різних злочинів, за які карали смертю. Між ними такі: 1) убивство козака козаком, що вважалося за дуже тяжкий злочин; 2) убивство взагалі; 3) злодійство — розрізнялося „велике“ й таке, коли злодій багато разів був пійманий — непоправний рецидивіст; 4) блуд, мужеложство й скотоложство; 5) грабування, розбої й гайдамацтво (це останнє вже пізніше й то з огляду на вимоги рос. уряду); 6) порушення військового порядку, ламання вірності козацтву, недодержання дисципліни, замах на незайманість січового майна, піяцтво в час походу, погане виконання старшинами доручених їм справ, боягузство і програ старшиною бою. Крім того в деяких пам'ятниках, як гідних смертної кари, згадується ще тих, що не хотіли підлягати рішенням більшості (на загальних радах), а окремо тих, що не хотіли приймати за вибором обов'язків кошового отамана. Як згадується А. Д-ський, в цих двох випадках маємо діло не з карою, а з розправою з непокірними. Генерал Манштейн у своїх записках твердить, що смертю карали ще й тих, хто, помимо писаря військового, провадив листування. З його викладу виходить, що в запорозьких козаків тільки один писар їхній мав право писати й одержувати листи, а якби хтось інший задумав вести листування, навіть коли б це був і сам кошовий, то його негайно скарали б смертю. Іншими пам'ятниками це не підтверджується; можливо, що тут малося на увазі не просте листування, а випадки шпигунства або чогось подібного.

Але на ділі смертну кару застосовували не завжди, коли траплявся один з названих злочинів. Бувало, як це ми вже й згадували, що смертну кару заміняли іншою або й зовсім звільняли злочинця. Це мабуть не практикувалося дуже часто, але все ж траплялося. Примінення смертної кари в останніх десятиліттях існування Січі значно зменшилося. Сталося це під впливом домагань рос. уряду, який своїм указом з березня 1749 р. і зовсім заборонив кошові виносити смертні присуди. Однак без смертної кари Запорожжя обійтися не могло. Як свідчить Рігельман „смертная казнь хотя имъ по указу, такъ равно и прочимъ правительствамъ безъ донесенія о дѣлѣ винного и безъ повелѣнія чинить запрещено было, но однако жъ мертвили“. ¹⁴⁾ З донесень самих же рос. офіцерів довідуємося, що в 1760 р., підчас боротьби з гайдамаками, з розпорядження кошового Білицького в роз'їзді повішено 2 чоловіки. Про це доносить капітан Мижув з Новосіченського ретрашементу. ¹⁵⁾ Той же Мижув доносив у 1761 р., що 24 січня запорожці при зібранні старшин

¹⁴⁾ Лѣт. пов., ч. IV., ст. 82.

¹⁵⁾ Яворницький, Сб. Мат. СПб. 1888 р., ст. 166.

і війська повісили 6 козаків, а за що — невідомо напевне, ніби за кражу коней.¹⁶⁾

Скальковський наводить, що навіть у 1770 р. з розпорядження кошового повішено якогось козака Зиму за злочинство. Але в останніх роках це були вже мабуть тільки окремі випадки та й ті вже відбувалися за особливим приговором. Карання смертю в паланках у цей час мабуть таки не практикувалося зовсім.

Приймаючи поділ видів смертної кари по способу виконання, як його установлював А. Д-ський, маємо розрізняти прості й кваліфіковані, а ці в свою чергу поділяються на кваліфіковані мучительні (це з продовженням фізичних мук) і кваліфіковані обрядові (зв'язані з принизливими обрядами й церемоніями).

Найпоширенішим способом смертної кари на Запорозжжі було повішення. Про спосіб повішення свідчить Корж і Рігельман. Шибениці були майже в усіх паланках і то звичайно на великих дорогах,¹⁷⁾ а якщо не було шибениці, то вішали на деревах. Вішали трьома способами: 1) простий — злочинця садовили верхи на коня, підвозили під шибеницю, накидали йому петлю, били коня, кінь тікав, а злочинець лишався висіти. У Рігельмана це описано так: „...или если повѣсится надобно было, то посадя того на лошадей, подвозили къ дереву подъ петлю и приказывали ему оную самому на себя наложить и притянуть, а лошадей потомъ вдругъ изъ подъ него выводили, и тѣмъ того обвѣшивали“.¹⁸⁾ Старий Розсолода свідчить про вживання замість коня драбини.¹⁹⁾ Про інший спосіб повішення — повішення вниз головою, за ноги — твердить тільки один Корж. 3) Повішення за ребро на гак було вже кваліфікованим способом кари (про нього згадується в народній традиції, а також у Коржа й інш.). При цьому спосібі злочинця лишали на залізному гакові не тільки до смерті, а й потім — доки його кості не розсипалися — робили це на страх іншим. При чому з гака не смів ніхто повішеного зняти, бо за це також карали смертю. Цей спосіб вішання (на гак) на думку А. Д-ського, практикувався рідко й то за самі тяжкі злочини проти власності, а під кінець Січі про вживання його вже й не чути.

Повішення накладалося за різні злочини, а найчастіше за злочини проти власності — за крадіж взагалі, особливо за крадіж коней і худоби, а також і за переховування краденого, за розбій і грабунок та гайдамацтво; а тому що ці злочини часто супроводились і вбивством — вішали й за вбивство. Крім злочинів проти власності, повішенням же каралися й злочини розпусти, як „блудодіяння їх междуусобное“.²⁰⁾ Що до вживання цієї кари можна установити певну подібність з практикою Лит.-руськ. держави й А. Д-ський припускає, що тут маємо певний вплив Литовського Статута (особливо щодо кар за злочини проти власності). Та звужувати цього на вплив Лит.

¹⁶⁾ Ibid., ст. 171.

¹⁷⁾ Корж, ст. 24.

¹⁸⁾ Лѣт. пов.

¹⁹⁾ Яворницький, Запорозжє в ост. стар., т. II., ст. 29.

²⁰⁾ По виразу Рігельмана, ч. IV., ст. 72.

Статута не доводиться, бо повішення практикувалося скрізь. Практикувалося воно й на Московщині. Варто підкреслити, що вішання на гак литовське право не знає, а на Московщині цей спосіб смертної кари практикувався, особливо у XVIII ст. й то найчастіше проти розбійників і повстанців.

Давнім способом смертної кари було втоплення. Воно широко практикувалося козаками не тільки на Запорозжі а й на Україні. Року 1585 запорожці втопили королівського посланця Глембоцького, що хотів одшукати тих, хто шкодив татарам.²¹⁾ Про цей же спосіб згадує в своєму деннику й Ерих Лясота, як козаки хотіли кинути в воду члена його посольства, авантюриста Олександра Хлопницького²²⁾. „Під міст посадили води пити“ в 1618 р. запорозькі козаки протопопа Антонія Грековича, уніята, присланого до Києва Іпатієм Потієм²³⁾. Року 1628 гетьмана Мойженицю втопили за те, що покрав військові суми²⁴⁾. Про втоплення згадує вже й Боплан, у якого читаємо, що „козаки під час походу (тут морського!) завжди тверезі, а якщо заприміять п'яного, то отаман наказує викинути такого за облавок“.²⁵⁾

Як уже сказано, цей спосіб смертної кари практикувався й на Україні. На початку XVII в. посадили „під лід води пити“ київського війта Хведора Ходику. Але цей спосіб треба вважати не так юридичною карою, як способом народньої розправи. Примінявся він часто й тоді коли „карали“ відразу багатьох — жидів, поляків, — але це практикувалося вже не на самому Запорозжі.

Як саме переводили акт топлення, про це прямих указівок не маємо. Може кидали прямо в воду, а може привязували раніше якийсь тягар — не знати. У донських козаків, як читаємо у Рігельмана²⁶⁾ утоплення призначали жінкам „за продерзости, чужоложство й за інші провини“. Засудженим звязували руки й ноги, насипали за сорочку повну пазуху піску й зашивали, або каміння привязували й „метали в воду й топили“, а бувало що надягали мішки, насипали туди каміння й пісок, завязували й кидали в воду. Чи так само робили це й запорожці, чи якимось інакше, не знаємо.

По литовському праву такий спосіб смертної кари призначався за вбивство батька або матері; такого злочинця по Литовському Статуту 1588 р. мали смертю карати — „по ринку возечи клещами тело торгати, а потомъ въ мехъ скуриный всадивши до него пса, кура, ужа и котку и тое все посполу въ мехъ всадивши и зашити и где наглубей до воды утопити“. На Московщині втоплення практикувалося також широко, особливо при масових стратах.

Застрелення, як смертна кара, практикувалося на Запорозжі не так часто. Про нього маємо менше загадок у джерелах. Таку

²¹⁾ Про це в М. Грушевського Іст. України-Руси, т. VII, ст. 168.

²²⁾ Мемуари . . . т. I, ст. 173.

²³⁾ Сборн. Лѣт., ст. 85.

²⁴⁾ Мемуари . . . т. II, ст. 166.

²⁵⁾ Опис. Укр., СПб 1832, ст. 63.

²⁶⁾ Іст. или Пов. о Донск. коз.

згадку маємо в Окольського²⁷⁾ для 1637 р., а також у Межигірському літопису під р. 1636, коли „розстрілянь былъ отъ запорожцовъ С. Москаль и Оношковичъ писарь“²⁸⁾. Про щось подібне згадує і Розсолода, кажучи — „вихопить пістоль, багне в груди, от йому й капут — це за зміну“. Можливо, що тут був не юридичний акт, а просте застрелення. Загалом же цей спосіб смертної кари вживався на Запорозжжі дуже рідко; А. Д-ський обережно висловлює думку, що може й зовсім не практикувався, хоч цьому протиречать згадані свідоцтва. Та в тих часах ця, так поширена тепер на Україні „найвища міра кари“, мало практикувалася й у сусідніх державах. Так, литовське право її зовсім не знає, а на Московщині до Петра I вона була також рідким явищем.

Так само мало поширеним способом було й відсічення голови. А. Д-ський і тут сумнівається, що така кара практикувалася на Запорозжжі. Справді, джерельні свідоцтва в цій справі не дуже ясні. Рігельман каже, що голови „рубали только правительствомъ и то измѣникомъ“. Це пояснюють так, що ніби стинання голів стало практикуватися на Запорозжжі пізніше, вже під кінець Січі та й то під впливом москалів (А. Д-ський). У Чернігівському літопису є звістка про Сагайдачного, що він р. 1621 „обачивши неприятели Бородавки войсковой справе, казав Бородавце шию втяти“²⁹⁾. Рубання голів у тих часах дуже широко практикувалося на Московщині, особливо підчас т. зв. стрілецьких бунтів (плахи й топори!).

Всі наведені способи смертних кар — вішання, топлення, застрелення й відрубання голови — були простим відібранням життя, не зв'язаним з довгими муками смерті. Але поруч маємо звістки й про кваліфіковані способи смертної кари; при чому, вони накладалися часом за тіж самі злочини, так що межі тут провести ніяк. З таких кваліфікованих способів смертної кари, крім згадуваних уже способів вішання (вниз головою й на гак), відомі: садовлення на палю, закопування живцем у землю й забиття киями.

Найстрашнішою і в той же час широко вживаною на Запорозжжі аж до останніх часів існування Січі карою була палля, на яку садовили живих злочинців. Це була кара давня. Про неї згадує Боплан і Рігельман, а також і Корж. За які саме злочини накладалася ця кара, звісток не маємо. Є в одному місці — ніби за злодійство при рецидивах, але це не певне³⁰⁾. Можливо, що цей спосіб кари перейшов до козаків от татар, де його вживали широко. Так само поширеною була ця кара й на Московщині, де її практикували в XVI, XVII й XVIII в.в., особливо ж за т. зв. Смутного часу. Про садовлення на палю згадується й у литовському праві, а саме — по Статуту 1588 р. за убивство або поранення „зрадливымъ потаємнымъ обычаемъ“ шляхтича шляхтичем було определено карати „смертью четвертованіємъ, або на палъ битіємъ карать“. Сама палля уявляла з

²⁷⁾ Dyaryusz..., Краків 1858.

²⁸⁾ Сборн. Лѣт., ст. 95.

²⁹⁾ Гл. у Слабченка, ст. 284.

³⁰⁾ Зап. Стар., Харків 1833, ч. 1.

себе деревляний хрест заввишки 6 арш. і більше, на горі залізний шпиль арш. зо два заввишки. На цей шпиль і сажали злочинця, так що він виходив йому в потилицю; посаженого залишали на палі, доки він не висохне там, як вялена риба. Корж свідчить, що посажений крутився на палі на всі сторони, куди вітер його повертав, і висихав так, що його кости починали тарахкотіти. Ця кара була дійсно страшна. Посажений на палю довго мучився. Є посвідки, що днів по три лишалися живими³¹⁾ Вони просили пити; але ніхто, під загрозою смерті, не смів їм дати води.

Другим способом кваліфікованої смертної кари було закопування живцем у землю. А. Д-ський вважає, що ця жорстока кара була мало поширена на Запорожжі й що в останніх часах вона не практикувалася зовсім. Про неї згадують не всі джерела, а тільки — Мишецький, Рігельман і Клавдіус Рондо в донесені 1736 року лорду Гарінгтону. Інші джерела її не згадують; не згадує й Корж. Та й названі автори не свідчать про цю кару як очевидці. Можливо, що справді вона вживалася в окремих випадках, більше для застрашування, як взагалі можлива кара. По Мишецькому закопування живцем накладалося за найтяжчий злочин — за вбивство козака козаком; у Рігельмана свідoctво в цій справі не дуже ясне — ніби кара закопування примінялася до смертовбийців й інш. злочинців „по состоянію винъ ихъ“. Рондо ж твердить, що таким способом карали всіх убивців. Докладного опису самого процесу кари не маємо, а з окремих місць виходить, що убивцю разом з убитим клали в яму й засипали землею („убийцу живого кладутъ подъ гробъ убіенного и обоихъ землею засыпаютъ“, як читаємо у кн. Мишецького).

Закопування живих у землю практикувалося в тих часах на Московщині аж до 1740 р., але там частіше закопували по плечі (особливо жінок за вбивство чоловіків). По Литовському Статуту закопування живими у землю не передбачалося, зате там вживали інших страшних кар (четвертування й спалення живих!).

Третій спосіб кваліфікованої смертної кари — забиття киями — не завжди доводив до цілі; часом справа закінчувалася хоч і тяжким але просто биттям киями й засуджений відпускався й відживав. Правда, у Мишецького супроти цього маємо посвідку, що тих, які не вмیرали під киями, потім брали й вішали. Та й витримати биття киями, часто кількадедне, мало хто міг. Про цей спосіб кари згадується в багатьох джерелах, але докладніше описує його Корж. З його оповідання виходить, що злочинця вяжуть або кують до стовпа на площі, в Січі або паланках, ставляють біля цього напийки (горілку, мед, пиво й інш.), кладуть калачі й кілька оберемків київ. Привязаного годують і поять по нікуди, а потім починають бити. Кожен прохожий, випивши чогось, мусить обов'язково вдарити привязаного кием, по чому й як хоче. При тому, звичайно, приговорює: „оце тобі, такий сину, щоб не крав і не розбивав, бо ми всі за тебе курінем платили...“ чи щось подібне. І так б'ють аж до

³¹⁾ Гл. у Надхина, Пам. о Зап., ст. 53.

смерти. Більш-менш так саме описують це й Рігельман та Мишецький. Манштейн твердить, що кожен може годувати й поїти прив'язаного й бити скільки хоче. До забиття киями присуджували за такі злочини як мужеложство й скотоложство, рецидивистів-злочинців та за спілку зі злочинцями.

Щодо виконання смертних присудів, то треба сказати, що професійних чи то присяжних катів на Запорозжжі не було. Справа була поставлена так, що смертні присуди виконували інші злочинці, також засуджені до смертної кари. В тих випадках, коли таких не було, то й виконання смертних вироків ніби відкладалося на неозначений час надалі. Найвиразніше про це свідчить Рігельман. Перерахувавши способи смертних кар на Запорозжжі, цей автор каже, що „для оныхъ казней они палачей и отъ древности не имѣли, а когда надобно было злодѣевъ казнить, то добышъ съ командою выходя за городъ, злодѣю злодѣя вѣшаютъ, или другою обществомъ приговоренную казнь, совершить приказывалъ, и то такому, который самъ смертной же казни подлежитъ; еслижъ случился одинъ и исполнить того некому, то оставляли его въ тюремной ямѣ до того времени, доколь другой злодѣй же будетъ, и такъ вѣшалъ всегда новый старого злодѣя“.

В інш. актах маємо вказівки, що не завжди була така практика. В згадуваній уже нами справі Матвійовця та Москальця, засуджених на раді до смерти, негайно піддано страті; при чому, ролю ката повнив полонений татарин; був він мабуть не дуже великий майстер цього діла, бо Матвійовцю він одрубав голову відразу, а Москальця тричі бив по шиї й не міг відрубати; т. щ. Матвійовця негайно там же й поховали, а Москальця „недорізаного“ товариші взяли й стали лікувати.³²⁾

Цікавий у цьому відношенні випадок згадує й Надхін у своїй Памяти про Запорозжжя, а саме про батька, який мусів сам свого засудженого сина зачепити на гак, але зволікався чи не міг цього зробити, т. щ. вже сам шибеник напав його лайкою: „Не вмів учить змалку добра, так тепер катуй... проріж отут і зачепи!...“ Але оскільки ці свідчення правдиві, не можемо судити, бо їх не має чим перевірити.

Смертні кари на Запорозжжі виконувалися, звичайно, поза населеними пунктами (на шляхах, нпр.), хоч деякі способи, як забиття киями, відбувалися в Січі на площі. Тут приходив в увагу і момент залякування. Про самі акти смертної кари багато не знаємо. Надхін у своїх спогадах про Запорозжжя розповідає випадок, коли вшали одного визначного запорозького старшину в самарській паланці (в Новомосковську). Коли засудженого вели на місце страти, по ньому дзвонили як по мертвому і його супроводив священник з хрестом і охрестами; по дорозі кілька разів зупинялися, священник читав Євангелію й відправляв літію, а засуджений підходив і нахиляв голову під Євангелію. А. Д-ський припускає, що така урочистість відбувалася мабуть не часто; але можливо, що в паланках і частіше — прово-

³²⁾ Яворницький, Ист. Зап. Коз., т. III, ст. 116—119.

жали на страту як покійника. На свята та в пости виконання смертних присудів припинялося.

Ми вже згадували раніше такі випадки, коли смертні присуди лишалися невиконаними, а саме — коли засуджений діставав помилування. Милував кошовий, милувала рада, коли питання про присуд передавалося на рішення всього товариства. В таких випадках смертна кара замінялася звичайно інш. карою, треба думати, що близькою до смертної (як биття киями). Але бувало й так, що смертна кара над засудженим не виконувалася самими виконавцями й тоді засуджений звільнявся. Правда, джерельні свідоцтва в цій справі трохи суперечні. Одні, а саме Рігельман, свідчить, що коли товариство не поділяло рішення судді в справі забиття киями, то не було привязаного до стовпа (у других — било, але про око) і його через певний час звільняли. „Случалось же иногда — читаємо у Рігельмана — что и ни одинъ человекъ злодѣя во всѣ три дни ничѣмъ не трогалъ и не оскорблялъ, но еще ему жъ денегъ надавали, а по окончаніи трехъ сутокъ, если живъ осужденный оставался, освобождали“. Кн. Мишецький всупереч цьому свідчить, що декого „бравъ отъ столба, вѣшаютъ“. Та на ділі мабуть практикувалося і так, і так — в залежності від часу й обставин (характер злочину, особа засудженого й т. п.).

Був ще один спосіб, якщо вірити джерелам, для звільнення засуджених від смерти. Про нього маємо в оповіданні Коржа. Це коли засудженого на страту хотіла взяти за чоловіка якась дівчина — в такому разі його звільняли, й замість страти був шлюб. Про один такий випадок і згадує Корж. Було це в Самарській паланці. Засудженого вели на страту, а по дорозі дівка, закрита хустиною, заявила бажання одружитися з засудженим. Той ніби сказав дівці відкрити обличчя, побачив, що вона негарна аж бридка, й заявив — „як мати таку дзюбу вести до шлюбу, так ліпше на шибениці дати дубу“, й пішов на страту.³³⁾ Та здається, що такий спосіб помилування або не практикувався зовсім на Запорозжжі, або ж був обставлений інш. умовами (огляди на родинні обов'язки засудженого, як це бачили в справі Баркута, або щось под.).

Друга категорія кар, до яких засуджували на Запорозжжі, були кари на тілі, якими малося завдати фізичний біль злочинцеві. Такі кари примінялися на Запорозжжі дуже широко, але самі вони були одноманітними й далеко не відзначалися тою винахідливістю й аж рафінованістю як в тодішніх державах Західньої Європи або на Московщині. З кар на тілі загально-призною й уживаною була власне одна — биття киями. Як ми вже бачили, ця кара могла бути досить легкою, але могла закінчитися й смертю засудженого. Кії самі по собі були знаряддям досить таки небезпечним. Мабуть не дуже далеко від правди таке зауваження про кії: „А там уже таке чортове заведення, що сім раз як ударить кием, то вже хліба не їстимеш...“³⁴⁾

³³⁾ Корж, ст. 24.

³⁴⁾ В Зап. о Южн. Руси — Куліша, т. I.

Справді, той ногаєць, якого за вчашання до паламарки поставили до стовпа, занедужав після того та і вмер незабаром. Мабуть так кінчалося частіше.

Киями били за найріжнomanітніші провини — проти майна, тілесної незайманости, моралі й дезертирства. В актовому матеріалі знаходимо свідоцтва, що киями били за 1) пренебреженіє до старшини,³⁵⁾ 2) за побої з смертельним кінцем винуватого били жорстоко киями й потім пустили на покаяніє (з присуду 1767 р., навед. у Скальковського), 3) за побої в п'яному виді козака Рябого били киями й він од того вмер (теж у Скальковського), 4) за гайдамацтво й за конокрадство в Польщі (було це, як свідчить Скальковський, в 1759 р.), 5) за розбій і грабунки купців козака з наказу кошового нещадно били під шибеницею киями (це в 1747 р.), 6) дезертирів — козаків, що самовільно відійшли з війська підчас експедиції на Очаків р. 1770 (в Скальковського!), 7) за підкуп вартового й допомогу в'язневі до втечі (1749 р.), 8) козака канівського куреня Ф. Маляра за те, що „опорочив не по пристойности“ самарську жительницю Ганну Перехристку (бо цей „порок“, як писали в мотивації цього присуду, не тільки на Перехристку а й „къ обезславленію и всего войска запорожского простирается“, ³⁶⁾ 9) маркитанта Григорія Носа за те, що був пійманий „з блядною“ ³⁷⁾ і т. д. — можна навести ще деякі злочини, за які карали киями.

Киями били при різних обставинах, в залежности від характеру злочину — на військовому зборищі, на базарі біля стовпа й під шибеницею. Кара виконувалася завжди публічно. Самі кий, по опису Коржа, були звичайні дубові, подібні до бичів біля ципів. Рігельман твердить, що били „немиловисто полѣномъ, или чѣмъ попало“ (ст. 83), але це не дуже правдоподібно. Пізніше в Задунайській Січі, де ця кара накладалася й за менш важні провини, вживали для цього кизілових прутів. ³⁸⁾

Биття киями практикувалося інколи і в справах цивільних. У тій суперечці, про яку так докладно розповідає Корж, коли два козаки за шкоду не можуть помиритися й по інстанціях доходять аж до кошового й там не погоджуються на мирову, кошовий вживає кий. Киями б'ють як і різками: кладуть, оголюють, сідають на руки й ноги, щоб спокійно лежав, і б'ють (по 50—100 ударів!); кошовий припиняв езекуцію, допитував, а потім, коли вважав за потрібне, знову били. Але такий спосіб езекуції близький уже до тортур.

Кий в Запорожжі вживали не тільки в судових справах. Лясота у своєму деннику згадує про кий не як про засіб кари, а в зв'язку з зібраанням козаків на раду — що ніби осаули, скликаючи „въ коло весь народъ, иныхъ даже загоняли туда киями“ (ст. 163).

Старий Розсолода свідчить, що „за дівчат до стовпа привязували“ й кожен прохожий мусів узяти кий і вдарити прив'язаного тричі,

³⁵⁾ Зап. Одеськ. Общ. И. Др., т. VI., ст. 645.

³⁶⁾ Скальков., ИНС т. I., 1885, ст. 161.

³⁷⁾ Матер. для ист. Южн.-рус. края, ст. 134.

³⁸⁾ Про це в Кондратовича „Зад. Сѣчь“, Київ. Ст.

а якщо цього не робив, то його самого били. Той же Розсолода, крім того, твердить, що на Запорозжжі карали різками й били по підшвах та пятах. Але ніяких інших свідоцтв для підтвердження цього не маємо.

Кара киями (дубці, пуги) практикувалася й по Литовському Статуту 1588 р., і то за ріжноманітні провини проти власности. А. Д-ський вважає це за джерело впливу для Запорозжжя. На Московщині биття киями в XVII ст. не було, натомість там широко уживали кнута, батогів і плеті. З них до кари киями найближче підходили батogi. Можливо, що кара „батожемъ“ була при кінці існування Січі занесена й на Запорозжжя, принаймні Скальковський наводить випадок, що в 1774 р. допитували „батожемъ“ якогось Шевця, хоч це непевно, бо можливо, що в цьому випадку назви батожъя вжито для київ.

До кар на тілі належать також і т. зв. кари членовредительні або кари каліцтвом. Чи вживалися вони на Запорозжжі? А. Д-ський досить переконливо доводить, що загалом не вживалися, а коли й були випадки, то окремі й то не в коші, а в паланках, і десь аж при кінці існування Січі. Справді, на Запорозжжі було два головних типи кар: тяжких непоправних злочинців нищили, легчим давали памятного. Але карати каліцтвом для самих козаків було не вигідно, бо калік потім треба було всеж утримувати, а Запорозжжя потребувало здорових членів товариства. Отже: або смерть, або биття киями — а намірене каліцтво (сліплення, відсічення руки, ніг, пальців, відрізання язика й т. п.) противилося самому устрою Січі. Ті окремі випадки, що про них згадується в джерелах не збивають такого погляду. Маємо згадку в документі 1767 р., коли Кальміуська паланка присудила покарати „уломленіємъ ноги“ якогось наймита Капустенка, що служив на заводі одного козака, напився п'яний і на рибальнях поранив ножом якогось козака. Коли цей присуд і був виконаний, то треба мати на увазі, що він торкався не козака а наймита. Далі прот. Кремянський, був. запорожець, свідчить у своїй записці,³⁹⁾ що „за большеі вини преламывали руку и ногу“; та ще Розсолода твердить, що за зраду злочинців четвертували (відрубували праву руку й ліву ногу, а потім праву ногу й ліву руку). Але до посвідок Розсолоди треба ставитися з великою резервою, зрештою так саме як і до посвідки прот. Кремянського, надто коротких, неповних і белетристичних. А інших свідоцтв ми не маємо...

В Литовському праві кара каліцтвом уживалася дуже широко, теж саме і на Московщині, але Запорозжжя цих кар мабуть аж до останніх часів не приймало, бо вони справді суперечили його природі й організації.

Третій спосіб кар на Запорозжжі було в'язнення або позбавлення волі — найбільш поширена в наші часи кара. Але на Запорозжжі в чистому вигляді ця кара майже не практикувалася, а якщо її й уживали, то була вона зв'язана з моментом приниження або й обезчещення провинильця. Пояснюється це тим, що позбавлення

³⁹⁾ Зап. Одеськ. О-ва ИД, т. VI., ст. 646.

волі вимагало певної організації (в'язниць), до того ж — протирічило завжди рухливому військовому життю Запорожжя. Ув'язнення здебільшого вживали на час слідства, щоб підсудний не втік. Це був засіб пресічення. В'язнили також засуджених злочинців до виконання смертних присудів. Місцем в'язнення в Січі служила пушкарня, де в ямі, часом закутих у ланцюгах і забитих у колодки, тримали злочинців. Умови в'язнення там були, як уже й згадано, досить жорстокі: в'язні терпіли від голоду й холоду, й часто мерли в тій в'язниці.

Та на Запорожжі вживали й справжнього позбавлення волі, як кари. Була це кара звичайно короткотермінова. Відомі два її способи і обидва вони зв'язані з обезчещенням засудженого. Перший — приковування до стовба. Накладалася вона за різні провини — злодійство, дезертирство й т. д. „Когда жъ козакъ у козака что укралъ, читаемо у Рігельмана, въ городѣ или за городомъ, или гдѣ бы не случилось, и въ томъ приличенъ былъ, такого приковывали на базарѣ къ столбу, нарочно для того поставленому, и держивали до тѣхъ поръ, доколѣ возвратилъ или заплатилъ покраденному, и хотябъ онъ и тотчасъ того удовольствовалъ, однакожъ трой сутки у столба выстоять долженъ былъ“. Подібно ж свідчить і кн. Мишецький. Це прив'язування до стовпа, як кара, було близьке до биття киями й часом переходило в це останнє. „Когда жъ кто сдѣлалъ великое воровство, пишет Рігельман, или неоднократно въ таковомъ приличался, таковыхъ обнародовавъ, къ столбу жъ на трой сутки поставя, бьютъ всѣ мимо ходящіе, какъ то каждой, а паче пьяные подходя къ нему, ругаютъ всячески, даютъ калачей, а иной и деньги, заставляютъ его пить вина, хоть бы онъ и не хотѣлъ, грозятъ а принуждаютъ говоря: ѣшь, скурвый сыну и пый, злодій! Не будешь пыты, будемъ быты!“ Когда жъ тотъ выпьетъ, говорятъ: „Дайже теперь, пане брате, трохи тебе побьем!“ и бьютъ... Хотябы тотъ и просилъ...“ і т. д. А кн. Мишецький з приводу цього твердить, що коли було „великое воровство и много разъ приличался“, то таких „бравъ отъ столба, вѣшаютъ“.

Другий спосіб позбавлення волі було прикуття до гармати. Ця кара направлялася головню проти честі засудженого й часом служила додатком до тілесних кар, а саме — після того, як набють киями, в'язали ще на якийсь час до гармати (інколи також до стовпа).⁴⁰⁾ Взагалі ж ця кара вважалася другорядною й призначалася за менші провини. Нпр., в 1763 р. прикували до гармати одного запорозького старшину, який виявив неповагу до російського генерала під час перебування запорозьких володінь. Прикутим його тримали з тиждень. До гармати на Запорожжі кували також і збанкротованих боржників, що не могли виплатити або знайти ручителів за свої борги. „Когда жъ козакъ деньгами долженъ былъ — читаемо у Рігельмана — а платитъ не хотѣлъ, или желалъ бы да нечѣмъ а заимодавецъ болѣе не

⁴⁰⁾ У Донських козаків, як свідчить Рігельман, вживали замість стовпа й гармати, а часом і замість шибениці — якоря; на якорі серед міста в'їшали, під якорем били плетями й це вважалося не тільки тілесною карою а й безчестям. (Ист. или Лѣт. Пов.).

ждалъ, то таковыхъ винныхъ къ пушкѣ приковывали, которой до тѣхъ поръ содержался, доколѣ виплатитъ, или черезъ ручителя освобождался“. Теж саме говорить і кн. Мишецький. Але це треба розглядати не так як кару, а скорше як засіб примусу, свого роду спосіб правежа.

Всі названі кари (а особливо така, як биття киями під шибеницею) були звязані з обезчещенням караного. Але були ще й кари, спрямовані спеціально проти честі й прав. Здійснювалися вони в спосіб докору, позбавлення певних виборчих прав караного й т. п. Нпр., для 1764 р. знаємо присуд ради про позбавлення честі одного курінного отамана, — цим приговором постановлялося, щоб цього козака надалі в курінні отамани не вибирати й не ставити. Виговор, докори й под. робилися звичайно публично при зборах козацтва. В документах згадується присуд для одного старшини, що він має „при собраніи всего коша жестоко быть избранень“, а в другому випадку козаків за згон товару від татар присудили „словесному терзанію въ церкви“. За службові зловживання запорозьких достойників часто обмежували в правах, а саме — усували від урядів і забороняли вибір їх надалі. Це також була кара скерована й проти честі тих осіб.

З дальших способів кар на Запорозжжі треба згадати ще кари на майні й кари церковні. Останні мали форму або публичного каяття, або ж заслання на каяття до монастиря; бували й такі випадки, що обидві ці кари зєднувалися в одну. Церковні кари накладалися здебільшого як додаток до інших кар. Пригадаємо, що Баркута в 1767 р. після жорстокого покарання киями пустили на покаяніє.

Кари на майні не так часто прикладалися в коші як у паланках; розвинулися вони особливо при кінці існування Січі, коли розвинулося й набуло складніших форм і саме господарське життя на Запорозжжі. Навряд чи можна вважати за кару на майні те, що довбиш брав у злодія одяг, як це робить А. Д-ський. Але маємо й інші матеріяли для цього питання. В присуді ради 1764 р. є натяк, що в осіб, посягнувших на військову казну, віднято худобу. У згадуваній уже двічі справі Баркута маємо відомості, що з коша посилали осаула в Лебедівку до Баркута, щоб той забрав худобу підсудного; при чому цю худобу поділили на три частини — одну на кіш, другу на військового старшину Порохню, як найвищого місцевого начальника, а третю частину й усе рухоме майно — головній старшині Січі, яка й віддала це жінці Баркута на прогодування дітей. Кн. Мишецький та Рігельман свідчать, що коли злочинців забивали киями, то їхнє майно відбирали на Військо.

У тих же авторів (кн. Мишецького й Рігельмана) маємо цікаве свідоцтво про покарання на майні торговців у Січі за здророження цін (свого роду „спекуляцію“). Рігельман говорить про це такими словами: „Если жъ шинкари, крамари, мясники или калашники, что свыше установленой отъ войска цѣны продажу чинили, и оноє войсковою старшиною и отаманами по слѣдствію сыскано было, то

давали за то козакамъ дозволеніе виноватого грабить, что тотчасъ толпою и дѣлали, и все что у продавца того было, не только товаръ но и платьє, посуду и деньги, все себѣ брали, а бочки съ пойломъ разбивали, пили и выпускали даже и по улицамъ поливали и все разоряли у того до основанія“. Про теж саме свідчить і кн. Мишецький, додаючи ще трохи деталей: „И козаки собравшись гуртомъ чело-вѣкъ со сто и болѣе, и будутъ грабить и что найдутъ, то все себѣ берутъ, а вино пьютъ и по улицѣ льютъ, и у куфы съ виномъ об-ручи рубятъ и дны выбиваютъ, и хотя деньги или платьє найдутъ, то все себѣ берутъ; такожъ и у крамаровъ и мясниковъ все, что есть, тѣми же мѣрами забирають“. Але й тут треба підкреслити, що це відносилось до сторонніх осіб, а не січовиків.⁴¹⁾

* * *

Торкаючись чужих впливів у запорозьких карах, маємо згадати й про те, що під кінець існування Січи в запорозьке судівництво намагаються втручатися москалі — вони домагаються покарання злочинців, або й видачі їх для покарання в своїх судах, приміняють до запорожців свої карні засоби тощо. Ми вже згадували про розпорядження російського уряду (указ Правит. Сенату з 24. березня 1749 р.) в справі заборони запорожцям карати злочинців смертю. В цьому розпорядженні наказувалося пійманих злочинців присилати до Києва, тамошньому ген.-губернаторові, де їх мали тримати під кріпким караулом, а справи про їх злочини мусіли подавати на рішення Правит. Сенату й чекати звідти указу, а до указу ніяких „казней не чинить“⁴²⁾.

Досить показним у цьому відношенні можна вважати й діло з 1750 р., а саме про вбивство запорозькими козаками московського драгуна Гаврила Давидова. Це діло маємо опублікованим у матеріялах для історії Запорожжя А. Андрієвського⁴³⁾.

31 грудня 1750 р. Колегія Закорд. Справ прислала на ім'я тодішнього гетьмана Розумовського царську грамоту, з якої видно, що Колегії доносив київський генерал-губернатор Леонтієв, а Леонтієву майор Головин із Січи, про вбивство запорозьким козаком драгуна. В цій справі Леонтієв домагався безпосередньо від кошового негайного розслідування й покарання винних; того ж самого домагалася й Колегія Закордон. Справ, але через гетьмана. Гетьман Розумовський звернувся через Ген. Військову Канцелярію до кошового отамана а кошовий отаман на це дав відповідь, у якій спростував відомості рапорту Леонтієва. Леонтієв представляв справу так, що 20 жовтня 1750 р. козаки Минського куреня в кількості більшій 50 чоловік

⁴¹⁾ Про щось подібне, але в приміненні до підсудного, згадує й Рігельман у своїй Історії Донських козаків, коли каже, що „по состоянію дѣла виновного и его пожитки грабили“.

⁴²⁾ Про це в матеріялах А. Андрієвського — Зап. Одес. О-ва ИД, т. XVII, ст. 126.

⁴³⁾ Зап. Одеськ. О-ва, т. XVI, ст. 217.

прийшли умисно на караул і били там стоящих московських вартових смертним боєм, так що одного вбили зовсім, а трьох тяжко поранили. Кошовий же ствердив, що було всього два запорозьких козака (а не 50!) і що сталося це не „на караул“, а на базарі, де драгуни, напившись п'яні, на цих козаків напали і в сварці того драгуна забито. До цього кошовий повідомляв, що винуваті козаки (якийсь Лелієць і Таранець) „взяты были подъ караулъ и настояще въ своихъ куреняхъ содержались“, але що Лелієць вночі втік, а Таранцеві „за силу полученного мною зъ старшиною и товариствомъ“ від Леонтієва в цій справі „ордера“ „по нашому войсковому обыкновенію безъ всякія пощади жестокоє кіевое наказаніє при собраніи обыкновенной войсковой сходки, въ страхъ другимъ, дабы такъ легкомысленно чинить было неповадно, учинено“, і про це ж рапортовано Леонтієву. Що ж до Лелієця, то його шукали й не могли знайти; його ж майно в курені було продане й від продажу виручили три рублі; ці гроші з коша переслані „майору Головину при извѣстіи для отдачи за убитого драгуна Гавріила Давыдова священнику на помяновеніє ото-слани, которіе и принять“.

В документальних матеріялах є ще й інші свідоцтва того, як запорозька юстиція відбувалася при участі московських чинників. І то не тільки справи карного порядку, а також і акти цивільних позвів, як нпр., „Искъ“ кременчуцького козака до запорозького полковника, вирішений р. 1749 при участі київського ген.-губернатора.

На основі донесень російських офіцерів з гарнізонів на Запорожжі А. Д-ський робить висновок, що в останній час запорозьке судівництво перебувало „до нѣкоторой степени подъ контролемъ русского правительства“. Та здається, що тут маємо справу не з контролем чи впливами, а з звичайними втручаннями, які давали для московської сторони добрі наслідки головню завдяки політиці останнього кошового, що старався виявити, де тільки було можна, свою лояльність до московського уряду.

Запорозьким судам при вирішенні деяких справ доводилося з другого боку кореспондувати й з гетьманським урядом. Для прикладу наведу одну таку справу, почату р. 1745 й закінчену десь аж у 1764 р. Це справа така. Бувший військовий писар Кальміуської паланки, а пізніше поміщик, Олексій Петруша, ще як писар, караючи за щось козака Степана Чорного, забрав у нього худобу й інше його майно. Чорний прибув у паланку з скаргою, але Петруші там не застав (той саме відбув до коша на раду) — а тому пішов до нього до дому й самочинно забрав у нього худобу, 1 карб. 50 коп. грішми, бурку й деякі інші речі. Через кілька літ Петруша залишив службу й поселився на Гетьманщині, збіднів і надумав через гетьманський уряд домогатися відшкодування в Чорного на суму 146 руб. 80 коп. Чорний тим часом розжився, одружився й жив уже як посполитий в с. Чернечому, Самарської паланки. Доставши через гетьманський уряд претензію Петруші до Чорного, кіш покликав Чорного і, розібравши справу, не признав Чорного винним, хоч кошовий Гр. Федорів усеж „приказалъ“ Чорному з огляду на збідніння Петру-

ші дати йому добровільно 40 рубл., що Чорний і виконав. Петруша розпискою зобов'язався більше в цій справі Чорного не турбувати, але цього не додержав і за якийсь час знову через Військову Канцелярію домагався від Чорного відшкодування й покарання його самого. Кіш знову розібрав справу, яка тяглася кілька літ і р. 1764 таки остаточно рішив її на користь Чорного, з тим, щоб Петруша не смів цієї справи вже ніколи більше розпочинати.

Щодо московських втручань у запорозькі справи, то треба згадати й про засилання запорожців на Сибір — „Сиберію“, як маємо в Коржа. Була це незапорозька кара — призначалася вона для тих, що попадали в руки московського уряду й яких судили по московських законах. Таких випадків було більше, особливо за останнього кошового. Відомі випадки (їх наводить Скальковський в І т. Історії Нов. Січі), що навіть сам кошовий відсилав ув'язнених козаків у тюрму Новосіченського ретрашементу, звідки їх по суду мали заслати на Сибір. Такий випадок трапився нпр., р. 1769 під час т. зв. бунту в Корсунському курені. А коли козаки почали домагатися звільнення засуджених товаришів, то кошовий звернувся до московських командантів з проханням піддержати своєю владою виконання військового приговору. І гр. Панін дійсно піддержав — засуджених козаків під кріпким караулом одправлено в Білевську кріпость, а потім і на Сибір.

Досить показним у цьому відношенні може вважатися діло „о дерзости противу пограничного начальника“, що сталося в 1763 р. з приводу межування запорозьких володінь. Тоді саме новосербський корпус перетворювався в Новоросійську губ., до якої прирізали й частину запорозьких земель. Для визначення межі витребували з Січі й трьох запорозьких старшин. Один з них, Андрій Семенів, при цьому межуванні протестував („замѣтивъ многія злоупотребленія, противныя смыслу высочайшихъ повелѣній“ як читаємо у Скальковського⁴⁴⁾) і ніби сказав: „хіба тут таке місце, що всіх насильно граблять?“ Генерал-поручник Мельгунов почувся цим ображеним, поскаржився кошовому і кіш, щоб довести свою непричетність „къ такимъ дерзостямъ“, відкликав старшину й присудив його „... при собраніи всего коша жестоко быть избранену и по обычаю держиму на базарѣ публично на пушкѣ цѣлую недѣлю“.

Останній кошовий своєю лояльністю супроти Москви сподівався врятувати запорозькі вольності, особливо під час гайдамацького руху. У Скальковського маємо постанову з 1764 р. ухвалену екстраординарною радою 23.XII в зв'язку з гайдамацьким рухом, а саме — щоб „ни на какія поруки воровъ и ихъ согласниковъ не давати а кто придетъ за такимъ ручитись, то и того оковати и зъ воромъ равно держати“.⁴⁵⁾ Таку постанову в зв'язку з гайдамаками ухвалили, щоб не було приводу нарікати на запорозьку причетність до гайдамащини.

⁴⁴⁾ Т. I — 1841 р. ст. 94.

⁴⁵⁾ Київ. Стар. 1882, т. IV, ст. 528.

Москалі засуджували запорожців не тільки на заслання на Сибір, а також і до інших своїх кар, як клеймування, виривання ніздрів, каторга й т. д.

* * *

Оглядаючи в цілому систему запорозьких кар, бачимо, що вони були досить суворі, особливо звернені на життя й тіло злочинця; зате інші, скеровані на волю, честь і майно підсудних, не здобулися на більший розвиток.

Цікавим представляється питання про природу цих кар в порівнанні з тогочасними карами в інших державах. На основі таких порівнянь, звичайно, прийнято судити й про саме суспільство. В цій оцінці між дослідниками не має повної згоди. А. Д-ський вважає, що запорозькі кари, при всій їхній строгості й грубості в них, не мають тої рафінованої винахідливості для продовження муки засудженого, яка практикувалася в тих часах у Західній Європі. Для підтвердження свого погляду автор посилається на порівняння з *Constitutio criminalis Carolina* (1532) та з *Codex'ом juris bavorici criminalis* (1751 р.) — які були складені, за його висловом, у дусі Дракона. Новіший дослідник запорозького устрою — проф. Слабченко — не погоджується з таким поглядом А. Д-ського; він уважає, що не можна порівнювати *Carolin'у* з військовим правом, але сам він цим питанням докладніше не займався й свого непогодження з А. Д-ським глибше не обґрунтував; правда, він твердить, що страта в Січі дістала широке признання, особливо кваліфіковані її види, як паля, закопування живими в землю, повішення за ребро й т. інш. (ст. 284), але цього твердження не обґрунтовує.

Та здається, що в погляді А. Д-ського є багато вірного. Переглядаючи запорозькі кари, мусимо признати, що своєю жорстокістю вони далеко не дорівнювалися карами в Західній Європі та на Московщині. Пригадаймо, що там у тих часах широко практикувалися такі способи смертної кари, як четвертування, заливання в горло розтопленого металу, закопування по плечі в землю, спалення живим, закопування живого в землю, здирання шкіри, витягування кишок, колесування й т. д.; крім того, різні способи каліцтва. Все це вважалося звичайним для тих часів і не викликало протестів. Таким був тодішній дух часу!

На Запорожжі також практикувалися деякі кваліфіковані способи смертної кари (Пригадати хоч би сажання на палю!). Але всеж найчастіше вживали там звичайного вішання (В останньому столітті існування Січі власне про нього тільки й відомо). Загалом же, способи смертної кари не були на Запорожжі такі рафіновані як на Заході або в Московщині. З часом же в цьому відношенні на Запорожжі зайшли значні зміни. Більш жорстокі кари смерті зникають і замінюються простим умиртвленням. Зате в карах на тілі система чим далі все більше ускладнюється — появляються навіть ніби кари каліцтвом (хоч про це ми й не маємо певних свідоцтв).

Головніші джерела й література.

- Д. Бантышъ-Каменскій: Исторія Малой Россіи . . . Київ, 1903 р. (4. видання).
- Г. де Боплан (Le Vasseur de Beauplan): Description d'Ukraine . . . Руан 1650 і 1660 рр. Рос. переклади 1832, 1896 і 1901 рр.
- Г. Грабянка: Дѣйствія презѣльной брани . . . Київ 1854.
- М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VII.
- А. Нирре I. Von den Kosaken. Рига, 1790 р.
- А. Д-скій: Система карательныхъ мѣръ въ Запорожьи (историко-юридич. очеркъ). К. Ст. 1893 р. т. 40 ст. ст. 1—19, 209—239, 442—459.
- Д. Эварницкій: Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народныхъ. СПб. 1888; Исторія запорожскихъ козаковъ; Очерки по исторіи запорожскихъ козаковъ. СПб. 1889; Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ козаковъ. СПб. 1889.
- Запорожская Старина, ч. I. Харків 1833.
- Каманинъ и Истоминъ. Сборникъ историческихъ матеріаловъ извлечен. изъ древн. актовъ Кіевск. центр. архива при Универ. св. Владиміра. Київ 1890, вип. I.
- Кондратович: Задунайская Сѣчь. К. Ст.
- Н. Корж. Устное повѣствованіе бывшего запорожца . . . Одеса, 1842.
- Прот. Кремьянскій: Записки . . . 1836 р. Записки Одес. ОИД т. VI.
- П. Кулиш: Записки о Южной Руси, I. СПб. 1856.
- М. Lesur: Histoire de Cosaques, I.
- Литовський Статут.
- Манштейн, ген.: Записки о Россіи (1727—1744). СПб., 1875.
- Матерьялы по исторіи Запорожья и пограничныхъ отношеній (1743—1767) Сообщ. А. А. Андріевскій. Записки Одес. ОИД, т. XVI (1893) і XVII (1894).
- Матерьялы для исторіи Южно-русского Края въ XVIII ст. Одеса, 1886.
- Мемуары относящіеся къ исторіи Южной Руси. Вип. I. (XVI ст.), Київ, 1890.
- Г. Ф. Миллеръ. Разсужденіе о Запорожцахъ. Чтенія МОИД, 1847.
- Инж.-подпор., кн. С. И. Мышецкій: Исторія о козакахъ запорожскихъ . . . Москва, 1847. Одеса 1851.
- Гр. Надхинъ: Паденіе Сѣчи и запорожская церковь въ Новомосковскѣ. Рус. Вѣстн. 1873, т. 106; Память о Запорожьи и о послѣднихъ дняхъ Запорожской Сѣчи. Чтенія МОИД, 1876, кн. 3; Москва, 1877.
- А. Ригельманъ: Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи . . . Чтенія МОИД, 1847. і окремо.
- Кл. Рондо: (Донесення англ. резидента в СПб. Кл. Рондо лорду Гаррингтону 24.IV. 1736 про звичаї й устрій Запорожжя). Кіев. Стар. 1889, кн. 11.
- Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи Южн. и Зап. Руси К. 1888.
- А. Скальковскій: Исторія Новой Сѣчи . . .; Какъ судили и рядили в Сѣчи Запорожской; Київ. Стар. 1886, т. 14, ст. 604—621.
- Проф. М. Є. Слабченко: Соціально-правова організація Січи Запорозької. Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права, вип. III. Київ 1927.

Видання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі.

1. Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за перший рік його діяльності (від 30. травня 1923 р. до 31 травня 1924 р.). 1924 р., ст. 13.
2. Д. Дорошенко — Л. Білецький. Памяти академіка Миколи Сумцова. 1925 р.
3. І. Мірчук. Г. С. Сковорода (Замітки до історії української культури). 1925 р.
4. В. Біднов. „Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження й значіння. 1925 р., ст. 28.
5. Л. Білецький. Основи української літературно-наукової критики. Впровід. 1925 р.
6. В. Щербаківський. Основні елементи орнаментатії українських писанок та їхнє походження (Студія). 1925 р., ст. 32.
7. Л. Чикаленко. Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ. 1925 р., ст. 11.
8. Д. Антонович. З історії церковного будівництва на Україні. Вип. I. 1925 р.
9. Ф. Слюсаренко. Грецька федеральна конституція кінця IV віку пер. Хр. 1925 р.
10. С. Смаль Стоцький. Ритмика Шевченкової поезії. 1926 р., ст. 44.
11. Праці Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік перший (1923—1924). Том I. 1926 р., ст. 210.
12. Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за другий рік його діяльності. 1926 р., ст. 14.
13. Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі за третій рік його діяльності. 1927 р., ст. 13.
14. Шостий рік діяльності Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі.
15. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік четвертий (1926—1927). 1930., ст. 20.
16. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік п'ятий (1927—1928). 1930 р., ст. 14.
17. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік шостий (1929—1930). 1930 р., ст. 32.
18. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік сьомий (1930—1931). 1931 р., ст. 32.
19. Дискусія над питанням: „Откоуду есть пошла руская земля...“ 1931., ст. 30.
20. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік дев'ятий (1931—1932). 1933 р., ст. 24.
21. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік десятий (1932—1933). 1933 р., ст. 16.
22. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік одинадцятий (1933—1934). 1934 р., ст. 16.
23. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік дванадцятий (1934—1935). 1935 р., ст. 16.
24. Памяти професора Василя Біднова. 1936 р., ст. 32.
25. Річне Справоздання Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Рік тринадцятий (1935—1936). 1936 р., ст. 16.
26. С. Смаль Стоцький. Останній рік Шевченкової поетичної творчості. 1937 р.
27. І. Мірчук. Чи можливі синтетичні суди а ргіогі? 1937 р., ст. 8.
28. М. Антонович. Матеріали до вербування українців у пруську армію XVIII в.
29. Д. Дорошенко. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України. 1937 р.
30. Б. Крупницький. Пилип Орлик і Сава Чалий. 1937 р., ст. 6.
31. О. Лотоцький. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. 1937., ст. 14.
32. В. Садовський. Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX в. 1937 р., ст. 14.
33. А. Яковлів. До історії кодифікації українського права XVIII ст. 1937 р., ст. 12.
34. Ол. Шульгин. Ідеологічна ненависть і непереможна любов Ж. Ж. Руссо до Франції. 1937 р. ст. 7.
35. В. Сімович. Проблема гармонії складів у морфології слов'янських мов. 1937 р.
36. Р. Смаль Стоцький. Краса і погань. 1937 р. ст. 12.
37. К. Чехович. Чеські впливи на Франкового „Мойсея“ та „Івана Вишенського“.
38. Ф. Слюсаренко. Нумізматична праця проф. В. Б. Антоновича. 1938 р. ст. 11.
39. Ів. Борковський. Значіння деяких предметів знайдених в Майкопській могилі.
40. Л. Чикаленко. Вівіфікаціонізм. 1938 р. ст. 8.
41. В. Щербаківський. Матеріали з археологічних розкопів на Переяславщині.
42. В. Дорошенко. Примітки В. Антоновича до Шевченкового „Кобзаря“. 1937.
43. В. Прокопович. Сфрагістичні анекдоти. 1938 р. ст. 28.
44. С. Наріжний. Дѣйствія презѣльной брани. 1938 р.
45. Степан Сірополко. Граф Петро Завадовський — перший міністр освіти в царській Росії. 1938 р. ст. 7.
46. Праці Українського Історично - Філологічного Товариства в Празі. Том другий. Прага 1939 р. ст. VIII+227.
47. М. Антонович. Пограничник Босий. 1940 р. ст. 16.